

Tiden second hand

SVETLANA ALEKSIJEVITJ

**TIDEN
SECOND
HAND**

SLUTET FÖR DEN
RÖDA MÄNNISKAN

UTOPINS RÖSTER

Översättning Kajsa Öberg Lindsten

ERSATZ

ALEKSIJEVITJ

© Svetlana Aleksijevitj 2013
© Ersatz, Stockholm 2013
Originalets titel Время second hand
Översättning från ryska Kajsa Öberg Lindsten
Redaktörer Erik Sidenbladh & Ola Wallin
Korrekturläsare Anna Bengtsson
Omslag Håkan Liljemärker
Omslagsfotografi Jason Eskenazi
Grafisk form & sättning Ola Wallin
Tryckt hos Spindulys, Litauen 2013
ISBN 978-91-86437-39-8

www.ersatz.se

Översättningen är gjord med finansiellt stöd från
Mikhail Prokhorov-fondens TRANSCRIPT-program
till stöd för översättningar av rysk litteratur

En deltagares anteckningar 9

FÖRSTA DELEN

Med apokalypsen som tröst

Ur gatubrus och kökssamtal 1991–2001 23

Tio historier i röd interiör

Om diktaturens skönhet

och fjärlens hemlighet i cementen 53

Om bröder och systrar, bödlar

och offer ... och om väljarna 104

Om viskningar och rop ... och hänförelse 121

Om en ensam röd marskalk

och en bortglömd tredagarsrevolution 143

Om minnets nådegåvor ... och begäret efter mening 192

Om en annan bibel och andra troende 226

Om lågornas grymhet och räddningen från ovan 255

Om lidandets vällust och

den ryska själens egendomlighet 287

Om en tid då alla som mördade

trodde att de tjänade Gud 326

Om en liten röd flagga och om bilans leende 344

ANDRA DELEN

Tomhetens behag

Ur gatubrus och kökssamtal 2002–2012 395

Tio historier utan interiör

Om Romeo och Julia ...

fast de hette Margarita och Abulfaz ... 419

Om människor som plötsligt

blev annorlunda »efter kommunismen« 441

Om en ensamhet som liknar lycka 465

Om önskan att döda dem alla,

och sedan om rädslan över att ha velat detta 484

Om gumman med lien och den vackra flickan 506

Om ett främmande elände

som Gud har lagt på tröskeln till ert hus 539

Om det förbannade livet ...

och hundra gram fint stoft i en vit urna 558

Om de dödas likgiltighet och stoftets frid 574

Om det förrådiska mörkret

och »ett annat liv som kan skapas där« 604

Om tapperhet och det som kommer efteråt ... 633

En medborgares anmärkning 655

ANMÄRKNINGAR 659

PERSONREGISTER 669

Sanningen är att både offret och bödeln var
ovärdiga, att läxan från lägren är den oerhörda
förnedringens broderskap.

– DAVID ROUSSET, *Les Jours de notre mort*

I vilket fall måste vi minnas att de som i första
hand är ansvariga för ondskans seger i världen inte
är dess blinda exekutorer, utan godhetens andligt
medvetna väktare.

– FJODOR STEPUN, *Förgånget och ofullbordat*

En deltagares anteckningar

Vi håller på att ta avsked av sovjettiden. Av livet vi levde då. Jag bemödar mig om att ärligt lyssna in alla deltagarna i det socialistiska dramat . . .

Kommunismen hade en vanvettig plan: att göra om »den gamla människan«, den skröplige Adam. Och man lyckades . . . kanske var detta också det enda man lyckades med. Under drygt sjuttio år framställde man i det marxist-leninistiska laboratoriet en alldeles särskild människotyp: *homo sovieticus*. Somliga menar att det var en tragisk figur, andra talar nostalgiskt om »sovjetmänniskan«. Jag tror mig känna den människan – jag är nära bekant med henne, för vi levde sida vid sida under många år. Hon är jag. Och hon är mina bekanta, mina vänner och mina föräldrar. Under några år reste jag runt i hela det forna Sovjetunionen eftersom *homo sovieticus* inte bara var ryss, utan också vitryss, turkmen, ukrainare, kazak . . . Nu lever vi i skilda länder och talar olika språk, ändå har vi bevarat våra gemensamma särdrag. Man känner igen oss direkt! Alla vi som kommer från socialismen har, oavsett om vi liknar eller inte liknar andra människor, vår egen vokabulär och våra egna föreställningar om gott och ont, om hjältar och martyrer. Vi har ett speciellt förhållande till döden. I de berättelser som jag samlat återkommer ständigt ett antal obehagliga ord: »skjuta«, »arkebusera«, »likvidera«, »avrätta«, eller andra varianter av sovjetiskt försvinnande som »arrestering«, »tio år utan rätt till brevväxling«,

10 »emigration«. Hur mycket är ett människoliv egentligen värt – med tanke på alla miljoner som dog för inte länge sedan? Vi är fulla av hat och fördomar. Vi kommer från landet med Gulag och det fruktansvärda kriget. Kollektiviseringen, avkulakiseringen, tvångsförflyttningarna av hela folk . . .

Detta var socialismen, och det var helt enkelt vårt liv. På den tiden pratade vi inte så mycket om det. Men nu när världen oåterkalleligen förändrats har alla börjat intressera sig för livet vi hade – oavsett hur det såg ut så var det ju ändå vårt liv. Jag skriver, jag samlar – smula för smula, korn för korn – historien om »vardagens« socialism . . . om den »inre« socialismen. Om hur den levde i människans själ. Jag dras alltid till detta lilla område – till människan . . . individen. I själva verket är det där som allting händer.

Varför har boken så många berättelser om självmördare och så få om vanliga sovjetmänniskor med vanliga sovjetbiografier? Visserligen tar folk också livet av sig på grund av kärlek, eller för att de känner sig för gamla, eller bara av nyfikenhet, för att utröna dödens gåta . . . Men jag sökte sådana som vuxit samman med den stora idén, som låtit sig genomsyras av den så till den grad att de blivit oskiljbara från den. Staten hade blivit deras kosmos och ersatt allt annat för dem, till och med deras eget liv. De klarade inte av att överge en storslagen historia, att ta avsked av den för gott och bli lyckliga på något annat sätt. Att dyka ner i . . . och låta sig uppslukas av privatlivet, så som sker i dag, när det lilla har blivit det stora och människor helt enkelt bara vill leva, utan någon stor idé. Något sådant har aldrig tidigare förekommit i den ryska verkligheten – och inte

heller i den ryska litteraturen. Egentligen är vi ganska krigiska människor. Antingen har vi krigat eller förberett oss för krig. Vi har aldrig levt på annat vis. Därav vårt krigiska sinnelag. Också i fredstid har allt varit militäriskt. När trummorna dundrade och fanorna fladdrade . . . tog hjärtat ett språng i bröstet . . . Människorna märkte inte sitt eget slaveri, de rentav älskade det. Jag har också sådana minnen: efter skolan samlades hela klassen för att åka iväg som volontärer till nyodlingsområdena – vi föraktade dem som inte ville och grät av besvikelse över att vi hade missat revolutionen och inbördeskriget. Jag tänker tillbaka och undrar: Var det verkligen vi? Var det jag? Jag satt och mindes tillsammans med dem jag intervjuade. Någon av dem sa: »Bara en sovjetmänniska kan förstå sovjetmänniskan.« Vi var människor med ett gemensamt kommunistiskt minne. Grannar i minnet.

Min far brukade säga att han personligen började tro på kommunismen efter Gagarins rymdfärd. Vi var först! Vi kan allt! Det var också så han och mamma uppfostrade oss. Jag var med i den kommunistiska barnorganisationen och bar medlemsmärket med den lille lockige gossen (Lenin), sedan blev jag pionjär och komsomolare. Besvikelsen kom först senare.

Efter perestrojkan väntade alla på att arkiven skulle öppnas. Så skedde och vi fick stifta bekantskap med en historia som man hade dolt för oss . . .

»Vi måste få med oss nittio av de hundra miljoner som befolkar Sovjetryssland. Resten går det inte att tala med – de måste förintas.« (Zinovjev, 1918)

»Vi måste hänga (ovillkorligen hänga, så att folket får se) åtminstone tusen av de oförfärdiga kulakerna och rikemännen . . . ta ifrån dem all spannmål, välja ut gisslan . . . Vi ska se till att folket ser och bävar av fruktan inom en radie av hundratals verst . . . « (Lenin, 1918)

»Moskva håller bokstavligen på att svälta ihjäl«, sa professor Kuznetsov till Trotskij, som svarade: »Detta är inte svält. När Titus intog Jerusalem åt de judiska mödrarna upp sina egna barn. Vänta till den dag jag tvingar era mödrar att äta sina barn, då kan ni komma och säga: ›Vi svälter!‹« (Trotskij, 1919)

Folk läste tidningar och tidskrifter och teg. En outhärdlig fasa hade drabbat dem! Hur skulle man kunna leva med detta? Många tog emot sanningen som en fiende. Och friheten också. »Vi känner inte vårt eget land. Vi vet inte vad majoriteten av människorna tänker, vi ser och möter dem varje dag, men vad de tänker och vad de vill, det vet vi inte. Ändå inbillar vi oss att vi ska kunna undervisa dem! Snart får vi veta allt – det blir en chock«, sa en av mina bekanta som jag ofta brukade sitta och prata med hemma i mitt kök. Jag ifrågasatte hans åsikter. Detta var 1991 . . . En lycklig tid! Vi trodde att i morgon – bokstavligt talat i morgon – skulle friheten börja. Den skulle uppstå ur ingenting, ur våra önskningsar.

Ur Varlam Sjalamovs *Anteckningsböcker*: »Jag deltog i det stora slaget där vi förlorade kampen för en verklig förnyelse av livet.« Så skrev en man som suttit sjutton år i Stalins läger. Sorgen över ett förlorat ideal fanns kvar . . . Sovjetmänniskorna kan indelas i fyra generationer: Stalin-generationen, Chrusjtjovgenerationen, Brezjnevgenera-

tion och Gorbatsjovgenerationen. Jag tillhör den sista. Vi hade lättare att acceptera den kommunistiska idéns misslyckande, eftersom vi inte upplevt den tid då idén var ung och stark och de utopiska drömmarna ännu inte hade förlorat sin magi, undergångsromantiken. Vi växte upp under en tid när orkeslösa gubbar härskade i Kreml. Under en vegeterande tid. Den blodiga kommunismen var redan glömd. Den känslösa övertygelsen grasserade fortfarande, men man visste att utopin aldrig skulle kunna förverkligas.

Det var under det första Tjetjenienkriget . . . På en järnvägsstation i Moskva råkade jag i samspråk med en kvinna. Hon kom från en plats någonstans i närheten av Tambov och var på väg till Tjetjenien för att hämta hem sin son från kriget: »Jag vill inte att han ska dö. Och jag vill inte att han ska döda någon.« Staten hade inte längre någon makt över hennes själ. Hon var en fri människa. Sådana människor var sällsynta. Det fanns fler som irriterades av sanningen: »Jag köpte tre tidningar och var och en hade sin egen sanning. Var finns den riktiga sanningen? Förr läste man *Pravda* på morgonen – och så visste man allt. Så förstod man allt.« Efter narkosen tog det lång tid för tankarna att komma fram. Om jag började diskutera skuldfrågan fick jag alltid höra: »Varför skulle jag vara skyldig?« Alla kände sig som offer och inte som delaktiga. Någon sa: »Jag satt också i läger«, en annan: »Jag var med i kriget«, och en tredje: »Jag byggde upp min hemstad som låg i ruiner – dag och natt bar jag tegel.« Detta var något fullständigt oväntat: alla var berusade av friheten, men ingen var redo för den. Och var fanns egentligen den där friheten? Bara

14 hemma i köken, där man fortsatte att skälla på makthavarna av gammal vana. Man skällde på Jeltsin och Gorbatsjov. Jeltsin hade ju förrått Ryssland . . . Och Gorbatsjov då? Gorbatsjov hade ju förrått allting. Hela 1900-talet. Och nu skulle det bli likadant hos oss som hos andra. Som hos alla andra. Vi trodde att det skulle lyckas den här gången.

Ryssland förändrades och hatade sig självt för att det förändrades. »Den orörliga mongolen«, som Marx skrev om Ryssland.

Sovjetcivilisationen . . . Jag skyndar mig att säkra dess spår. Välbekanta ansikten. Mina frågor handlar inte om socialismen, utan om kärleken och svartsjukan, om barndomen och ålderdomen. Om musiken, danserna och frisyrerna. Om tusen detaljer i ett liv som nu har försvunnit. Det är enda sättet att fånga katastrofen inom vardagens ramar och försöka berätta något. Att försöka komma underfund med något. Jag tröttnar aldrig på att häpna över hur intressant ett vanligt människoliv är. Den oändliga mängden mänskliga sanningar . . . Historien intresserar sig bara för fakta, medan känslorna hamnar utanför. Det är inte vedertaget att släppa in dem i historieskrivningen. Men jag betraktar inte världen med en historikers ögon, utan med en humanists. Jag är förundrad över människan . . .

Min far lever inte längre och jag kan inte fullfölja ett av våra samtal . . . Han sa att det var lättare för dem att dö i kriget än för de oerfarna pojarna som stupade i Tjetjenien. På fyrtioalet kom de från ett helvete och hamnade i nästa. Före kriget studerade far vid journalishögskolan i

Minsk. Han berättade att det ofta var så att de inte mötte en enda av sina tidigare lärare när de återvände efter loven – alla hade arresterats. De förstod inte vad som pågick, men det var skrämmande. Lika skrämmande som kriget.

Jag och far hade få öppenhjärtiga samtal. Han skyddade mig. Men skyddade jag honom? Jag har svårt att svara på den frågan . . . Vi var skoningslösa mot våra föräldrar. Friheten verkade ju så enkel. Men snart började vi själva digna under dess börda, eftersom ingen hade lärt oss vad frihet innebär. Vi hade bara fått lära oss hur man dör för friheten.

Så kom den – friheten! Hur hade vi förväntat oss att den skulle vara? Vi var redo att dö för våra ideal. Att gå ut i strid. Men så började ett »Tjechovliv«. Utan historia. Alla värden hade gått förlorade, utom livets värde. Själva livet. Nu var det nya drömmar: att bygga ett hus, köpa en fin bil, plantera en krusbärsbuske . . . Friheten visade sig vara en rehabilitering av den småborgerliga mentalitet som oftast varit förföljd i det ryska samhället. En frihet som styrdes av kung Konsumtion. Av det storslagna utbudet. Av alla önskningar och instinkter hos ett fördolt mänskligt liv som vi bara hade en vag föreställning om. Hela historien igenom hade vi överlevt, men inte levt. Och nu var krigserfarenheterna inte längre till någon nytta – dem var det bara att glömma. Tusentals nya känslor, tillstånd, reaktioner . . . På något vis hade allting omkring oss plötsligt blivit annorlunda: skyltarna, tingen, pengarna, flaggan . . . Och själva människan. Hon hade blivit färgstarkare och mer individuell, man hade sprängt monoliten och livet hade splittrats upp i små öar, atomer, celler. Det var som i Dals stora lexikon över det ryska språket: Frihet – fri

16 vilja . . . frivilligt tvång . . . fritt spelrum. Den stora ondskan hade förvandlats till en gammal legend, en politisk thriller. Ingen talade längre om idéer, i stället talade man om krediter, procent och växlar. Pengar var inte längre något man »tjänade«, utan något man »gjorde«, »cashade in«. Men hur länge skulle detta pågå? »Skammen över pengar är outrotlig i den ryska själen«, skrev Tsvetajeva. Men nu var det som om de ryska köpmännen hos Ostrovskij och Saltykov-Sjtjedrin vaknat till liv igen och börjat promenera omkring på våra gator.

Alla jag mötte frågade jag: »Vad är frihet?« Föräldrarnas svar skilde sig från barnens. De som föddes i Sovjetunionen och de som inte föddes där har inga gemensamma referenser. Det är människor från två olika planeter.

Föräldrarna säger: Frihet är frånvaron av rädsla; tre dagar i augusti, när vi besegrade kuppmakarna; en människa som kan välja mellan hundra sorters korb i affären är friare än den som får välja mellan tio; att slippa piskan, men en generation som slipper helt lär vi aldrig få; ryssarna förstår sig inte på frihet – de behöver polisen och piskan.

Barnen: Frihet är kärlek; den inre friheten är ett absolut värde; när du inte är rädd för dina egna önskningar; att ha så mycket pengar att du kan få vad du vill; när du lever så att du inte behöver fundera över friheten. Frihet är något normalt.

Jag söker ett språk. En människa har många språk: det vi använder när vi pratar med våra barn, ett annat i kärleken . . . Och så finns det ett språk som vi använder när

vi pratar med oss själva, i vår inre monolog. På gatan, på jobbet, på resor – överallt låter vi olika. Och det är inte bara orden som förändras, utan också något mer. En människa talar till och med olika på morgonen och på kvällen. Och det som sker mellan två människor om natten försvinner fullständigt ur historien. Vi får bara stifta bekantskap med den del av människans historia som hör dagen till. Självmord är ett nattligt tema. Det handlar om människan på gränsen mellan varat och icke-varat. Mellan sömn och vaka. Jag ville försöka förstå det med den pedantiska noggrannhet som hör dagsljusets människa till. Jag har fått höra: »Är ni inte rädd att bli lockad?«

Vi åker omkring i Smolenskområdet. I en by stannar vi till utanför lanthandeln. Vilka vackra och vänliga ansikten – och så välbekanta de verkar! (Jag är ju själv uppvuxen i en by.) Men vilket förnedrande och fattigt liv. Vi börjar prata om livet. »Ni frågar om frihet? Titta in i vår butik: där finns allt du kan tänka dig – massor av korb och ost och fisk. Och bananer. Och fullt av vodka – vilken sort du vill: Standard, Gorbatojov eller Putinvodka. Skulle vi behöva mer frihet än så? Det räcker för oss.« »Men har ni fått någon mark?« »Vem orkar slita med sådant? Det är bara att ta för sig om man vill. Det gjorde Vasilij Krutoj här i byn. Hans minsta grabb är åtta år och går bredvid sin far bakom plogen. Den som jobbar åt honom har inte en chans att sno åt sig något eller att ta en tupplur. En riktig fascist!«

I Dostojevskijs »Legenden om storinkvisitorn« finns en diskussion om frihet. Om att frihetens väg är svår och tragisk och full av lidande . . . »Varför ska man lära sig att

18 förstå den där förbannade godheten och ondskan, när det kostar så mycket?« Människan måste hela tiden välja: friheten eller ett gott och välordnat liv, friheten med lidande eller lyckan utan frihet. Och de flesta väljer den andra vägen.

Storinkvisitorn säger till Kristus, som återvänt till jorden:

»Varför kommer Du och stör oss? Ty Du har sannerligen kommit för att störa oss, och det vet du själv.«

»På grund av att du kände en sådan stor aktning för människan, uppträdde du som om du slutat att känna medlidande med henne, eftersom du krävde för mycket av henne . . . Om du kände mindre aktning för henne skulle du också kräva mindre av henne, och det skulle vara något som stod kärleken närmare, ty det skulle lätta hennes börda. Hon är svag och usel . . . Hur skulle en svag själ kunna rå för att den inte har kraft att ta emot sådana hemska gåvor?«

»För människan finns det inget problem som är lika oavslutligt och plågsamt – så snart hon blivit fri skyndar hon sig att söka efter någon att underordna sig . . . någon till vilken hon snarast möjligt skulle kunna överlämna den där frihetens gåva, som hon, arma varelse, fötts med . . .«

* * *

På nittioalet . . . ja, vi var lyckliga då, den naiviteten får vi aldrig tillbaka. Vi trodde att valet var gjort, att kommunisten hade förlorat för alltid. Men det var bara början . . .

Tjugo år har gått . . . »Försök inte skrämna oss med socialismen!« säger barnen till föräldrarna. 19

Ur ett samtal med en universitetslärare som jag känner: »I slutet av nittioalet skrattade studenterna när jag förde Sovjetunionen på tal«, berättar han. »De var övertygade om att en ny framtid väntade dem. Nu är bilden en annan . . . Dagens studenter har redan fått veta och känna på vad kapitalismen innebär: ojämlikhet, fattigdom, fräck och skamlös rikedom. Och med egna ögon kan de se hur livet har blivit för deras föräldrar, som inte fick någonting när landet plundrades. De är radikalt sinnade. De drömmer om en egen revolution och går omkring i röda t-tröjor med porträtt av Lenin och Che Guevara.«

I samhället har det uppstått ett behov av Sovjetunionen. Av Stalinkulten. Hälften av alla unga människor mellan 19 och 30 anser att Stalin var »en betydande politiker«. I landet där Stalin förintade minst lika många människor som Hitler har vi alltså en ny Stalinkult? Återigen har allt sovjetiskt blivit populärt. Till exempel »sovjetiska« kaféer – med sovjetiska namn och sovjetiska maträtter. Det har dykt upp »sovjetiskt« godis och »sovjetisk« korv – med en doft och en smak som påminner oss om barndomen. Naturligtvis finns det också »sovjetisk« vodka. På teve visas en massa program med sovjetisk tematik och på internet finns mängder av »sovjetiska« nostalgisajter. Och till Stalintidens läger på Solovkiöarna och i Magadan kan man åka som turist. För en fullödlig upplevelse utlovar reklamerna fångdräkt och hacka åt alla. Man visar nyrenoverade baracker. Och som avslutning en fisketur . . .

- 20 Gammalmodiga idéer får nytt liv: det storslagna imperiet, »järnhanden«, »den särskilda ryska vägen« ... Den sovjetiska nationalhymnen har återinförts, det finns ett Komsomol, fast numera heter det Nasji, och ett maktparti som kopierar kommunistpartiet. Presidenten har samma makt som en gång generalsekreteraren. Absolut makt. Och marxism-leninismen har ersatts av den ryskortodoxa tron ...

Strax före revolutionen 1917 skrev Aleksandr Grin:
»Framtiden står inte längre där den stod.« Det har gått hundra år sedan dess och återigen har framtiden försvunnit från sin plats. Tiden second hand har börjat.

Barrikaden är en farlig plats för en konstnär. En fälla. Där försämras synen, pupillerna drar ihop sig och världen förlorar sina färger. Där är världen svartvit. Därifrån kan du inte längre urskilja människan, det enda du ser är en svart prick – en måltavla. I hela mitt liv har jag stått på barrikaderna, men jag skulle vilja lämna dem. Och lära mig att glädjas åt livet. Och få tillbaka min normala syn. Men nu går tiotusentals människor åter ut på gatorna. De håller varandra i händerna. På jackorna har de vita band. En symbol för förnyelse. För ljus. Och jag är med dem.

På gatan har jag mött unga killar i t-tröjor med hammaren och skäran och Leninporträtt. Vet de verkligen vad kommunismen är för något?

FÖRSTA DELEN

Med apokalypsen som tröst